

८४ मोक्षसागर (८४) से.

श्रीमाधवल्लभ
राम.

श्रीमाधवल्लभ

श्री

ASHA ARCHIVES

3419

मा. का. न. श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ कोवेरेति । अथोद्धववाकाशवरागमननुरमपेतोयुद्धेः भिनिवेशमागृहोयस
सः शान्तकोवइत्यर्थः । अतएवसौम्यः प्रसन्नोऽतएवकोवेर्यादिशोभागंतुत्तरायणमित्यर्थः । स्त्रियाः पुंवदित्या
दिनापुंवद्भावः । तं अथास्यत्यक्ताऽगस्त्यस्यायमागस्त्यमार्गमवतीर्णो दक्षिणायनगतइत्यर्थः । उष्मांशुरिव
स्थितः । अनेनहरेः कोवः कार्यवशादकालमंतरं न भित्तिनलेकांततो निवृत्तशतिसूचितम् । हरिः कृष्णो ह
कोवेरदिग्भागमर्षास्यमार्गमार्गस्यमुद्गंश्रुतिर्वावतीर्णः ॥ अथेतयुद्धाभिनिवेशसौम्योहरिहरिपुंस्थमथपतस्थ ॥ १ ॥
रिपुस्थमिंद्रप्रस्थंप्रतस्थे ॥ इन्द्रोद्धववमोहरिरितिहलायुधः । समवप्रविम्पः स्थइत्यात्मनेपदम् । देशकालाक्ष
गंतव्याः कर्मसंज्ञाद्यकर्मणामितिगंतव्यस्यकर्मत्वं । उपमालंकारः । सर्गस्मिन्निंद्रवज्रोपेन्द्रवज्राणि अवराणामुप
जातिवृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रायदितोजगोगः । उपेन्द्रवज्राजतजास्तोगो । अननरादीरितलक्षभाजोपादोयदी
॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ श्रीरामः

रामः

१

विक्रमयोगे नमो कीर्त्तन इति संज्ञेयः ॥३॥

अथास्पष्टस्थानमन्त्राहं वर्णयन्नादो ह्यत्रधारणमाह। जगदिति। अर्को जगत्पूज्यं तं हरिमतस्वजगत्पवित्रैरपि पा
देः किरणोच्चरणोच्चस्वदुं नायुज्यतनाहत्। युजे देवादि कात्कर्त्तरिलुङ्। कुतः यतः यस्य हरे हृदि पुलं पार्वरा
पद्मचारुपूरोत्तुमुन्दरं इत्युपमालंकारः। आतपात्रायत इत्यातपत्रं छत्रम्। सुधीति योगविभागात्कः। विभ
रां वभूवैवभू। भुजः कर्मणि लिट्। भीही भृहुवांश्चुवञ्चेति विकल्पादाम्। आतपत्रांतहितस्य ह्ये एपि पादेः
जगत्पवित्रैरपितेनैर्पादेः स्वदुं जगत्पूज्यं मयुज्यतां कः॥ येतो वृहत्पार्वरा चन्द्रचारुते स्याति पत्रं विभरां वभूवै
मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयो ह्ययं सः॥ भजे भितः पातु कसिद्धसिंधोरभूतपूर्वा ह्येवमवरां शोः॥३॥
स्पष्टमशक्यत्वादित्यर्थः। जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पष्टो निषेधादिति ध्वनिः॥२॥ अथ चामरधारणमाह। मृणा
लेति मृणालसूत्रामलं विसतनु विशद इत्युपमा। चलद्दीजनादिति भावः। चामरयो ह्ययमन्तरेण स्थित ह्ययं स्पष्ट
स्थित इत्यर्थः। अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया। सः हरिरभितः पातु को भयतः पाति नी सिद्धानां देवानां सिंधु एका
शगंगा यस्य स गपय भिम्भावेति तसिद्धतयः। सर्वो भयोयैव तन्मानाभ्यामिष्यत इत्युभयोर्थत्वम्। सुसुपेति समा
सः। पातु केति। लभपतेत्यादिनो कञ्। तस्यावरां शोः रत्नाकरस्य नभूता पूर्वमभूतपूर्वा। सुसुपेति समासः। तां ह्येवमिष्यं

भजे। तादृशी गोभां सुवाहा अत एव नि

मा. कात. अथाहमिरस्य प्रसाधनविधिवर्णयन्मुकुटधारणामाह। चित्रेति। अस्पहरेरुपमूर्ध्वदेशे मोलिभागे मोलिभाजां मुकु
 टगतानां मणीनां मनणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णभिः भाभिः क. त्रिभिः। सुः प्रभारुगुविस्त्रिद्रुभाश्चुवि
 र्धुतिदीप्रयइत्यमरः। सातपक्षेभोभगोइत्यादिनारोयकारेतस्य हलिसर्वेषामिति लोपः। अनेकधातुभिर्महिकादिभिः
 दुरितानां रुषितानां मन्त्रमनां मणीनां रश्मयोद्यस्य तस्य गोवर्द्धनस्याहंतिरन्वकारिः अनुकृतं तत्तादृशमभाजी
 ॥ चित्राभिरस्योपरि मोलिभाजां भाभिर्मणीनां मनणीयसीभिः ॥ अनेकधातुदुरितांश्मरुतो गोवर्द्धनस्याहंतिरन्वकारि ॥ ४ ॥
 तस्योद्यसत्कांचनकुंडलाग्रप्रतुप्तगारुत्मतरत्नभासा ॥ अवापवाल्मीकितनीलकंठपिच्छावच्छाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥
 त्वर्थः पूर्णोपमेयम् ॥ ४ ॥ कुंडले च धृत इत्याह। तस्येति। तस्य हरेरुहरेवक्षतल्लसत्पाकांचनकुंडलाग्रयोः प्रतुप्तानां ख
 चितानां गारुत्मतरत्नानां मरुक्तमणीनां भासा दीप्ता उरसि प्रसरं त्येति भावः। वाल्मीकीशवं. वाल्मीकीशं दित्वा तस्य ज्ञातु
 ओचितमभ्यस्तं यन्नीलकंठपिच्छमयूरपिच्छमभ्यस्तं यद्वितं गायमिति यादवः। पिच्छवर्हेन पुंसकं इत्यमरः। तद्
 वाक्चूडामालिकानां तस्याः कलनामोचनमवापेवेत्युत्प्रेक्षा। यत्रान्यधर्मसंबन्धादस्य देवोपनर्कितम्। प्रकृत
 हि भवेत्प्राज्ञात्तामुत्प्रेक्षां प्रवक्षत इति ॥ ५ ॥

तममदइति। तंहरिं मंदरकूटकोटिव्याघट्टनामंदरावलशिखराग्रसंघर्षणं सेवोत्तेजनाशाणो ह्येखनातया। वंही
यसा बहुतरंगा। प्रियस्थिरत्पादिना बहुलशदस्येयमुनिवंहादेशः। मणीनां दीप्ती। वितानकेन प्रभापट्टेनो ह्यसं
तीक्ष्णमाने। **यादिनघोर्नमितिनुमागमः।** अंगदेकेयूरः केयूरमंगदेतुल्यमित्यमरः। वकासयामासनुः शोभ
भयावकुः। अंगदेधृतवानित्यर्थः। वकासेरणताद्विष्टिः आम्भ्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः। अत्रांगदयोः प्राग्भावीयांग
तमङ्गदेमंदरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम। वंहीयसादीप्तिवितानकेन वकासयामासनुहृत्प्रसंती ॥६॥
निसर्गरक्तेर्वलेयावनद्धताम्राश्मरश्मद्वुरितैर्नखाग्रैः॥ व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैरिवासा ॥७॥
दभेदेप्यभेदोक्तिमपेक्षतयोः मंदरकूटकोट्युसंबधेपिसंबधोक्ताद्वयोरतिशयोक्तासंकरः॥८॥ निसर्गेति। अ
सौहरिर्निसर्गरक्तेः स्वभावलोहितैः किंचवलयेकटके। कटकेवलतयोऽग्निगामित्यमरः। तयोरवनद्धनांप्रत्युप
नांताम्राश्मनांपद्मरागां रश्मिभिः दुरितैरतएवाद्यापि सुरारिहरणकशिपोर्वक्षोविक्षोभेण
विदारणो न जातं यदसृक्तेनाऽसृजास्नपितैः सितैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। अस्मात्तेरण्यतात्कः। अर्जिह
त्पादिना पुगागमः। मितो ह्रस्वः। नखाग्रैर्व्यद्योततकटकेवधृतवानित्यर्थः॥९॥ ॥—॥ ॥

मा. का.

३

उमाभ्येति। तमालवन्नीलं. आमृक्ते आसंज्ञिते मुक्तालते मौक्तिकस्त्रजेयस्मिन्नदस्य हरेवक्षः आका
शगंगायाः पयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्नि पृथक् पतेतां यदि पृथक् प्रवाहतां वेत्। संभावनायां लिङ्। तेन व्यो
म्ना उपमीयेत समीक्रियेत। नास्योपमानं किंचित्प्रणामीति भावः। मुक्ताहारं धृतवान्निवृत्त्यर्थः। अत्र व्योम्नः
गंगाप्रवाहद्वयासंबंधोपि संभावनया संबन्धकथनादतिशयोक्तिः। तदेतत्पुष्पप्रवालोपहितं यदि स्यादि
उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगंगा पयसः पतेताम्॥ तेनोपमीयेत तमालनीलमामृक्तमुक्तालनमस्य
वक्षः॥ ८॥ तेनां भसां सारमयः पयो वेदध्वे मणिर्दीधितिर्दीपिताः॥ अंतर्वसनं विंवगतं रत्नदं गेसाक्षादिवाल
क्षपतं यत्र लोकः॥ ९॥

त्पादि उदाहृत्यालंकारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार॥ ८॥ तेनेति तेन हरिरागदीधितिर्भिर्दीपिता आशयेन सद्विगतवि
श्रुततेजा इत्यर्थः। पयो ध्वे भसां सारस्य विकारः सारमयो मणिः समुद्रमथनोत्थः कौस्तुभाख्यो द्रव्ये धृतः। ध्वजधार
णो कर्मणालिङ्। यत्र मणो विंवगतः। प्रतिविंवितो लोको वास्य लोकस्तदंगे तस्य हरेः शरीरे साक्षाद्रूपो वहिः प्रत्यक्षे
ण लक्ष्यमाण इत्यर्थः। अंतर्वसनं अंतर्गतं इवालक्षपतं। यत्र मणो प्रतिविंवितो वास्य लोकस्तदंगे तस्य हरेः शरीरे साक्षाद्रूपो वहिः प्र
तिपालितकुक्षिस्थलोक इवालक्षपते तुल्येक्षा॥ ९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एमः

३

मुक्तेति। अस्पहरेः मुक्तामयं मुक्ताप्रचुरं। तत्प्रकृतवचनेमयद्। सारसनेकटिस्त्रेऽवलंबते इति सारसनावलंबं वि। क्लीवे सारस
नं चाधपुंस्कृष्टां शृंगवलं विचित्रमरः। आप्रदं प्राप्तेति। आप्रपदीनं पादावलंबं वि। आप्रपदं प्राप्तेति। विषयः। दाममुक्ता
हारः। अंगुष्ठेन निष्कृतं निष्कृतमित्यर्थः। गौरागार्थत्वादगाम्यत्वं यथाह दंडी। निष्कृतोद्गीर्णावांतादिगौरावृत्तिव्यप्य अयम्
अतिसुंदरमन्यत्रगाम्यकक्षां विहागत इति। उर्ध्वमूर्ध्वप्रवाहमुच्चैरुन्नतं त्रिस्रोतसोर्मदं किन्पाः संतताधार्यस्पतत् अवि

मुक्तामयं सारसनावलंबं विभाति स्म दामाप्रपदीनमस्य॥ अंगुष्ठनिष्कृतमिवोर्ध्वं त्रिस्रोतसः संततधारमंभः॥
स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्तीरराजकर्चूरपिसंगवासाः॥ विस्तृत्वरैरमुहं राजोभिर्यमस्वसुश्चित्रद्वयोदभारः॥१॥

चिन्नमंभ इव भाति स्म इत्युत्प्रेक्षा॥ १०॥ स इति। इन्द्रनीलस्थलमिव जयंती। सह रिविस्तृत्वरैर्विस्तमरेः। इरा नमजिमनि
भ्यः करप। अंबुरुहा अंबुजानां। रुहे किं प। रजोभिः परंगैश्चित्रश्चित्रवर्णाः। यमस्वसुर्यमुनायाः। उदकस्य
भारः स इव रराज। मंथोदनेत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशः॥ ११॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने

मा. का. ३ प्रसाधितस्येति। प्रसाधितस्यालं कृतस्या समधुद्विषो हरेरन्येवासदृशी विभिन्ना च। अन्यो विभिन्ना सदृशाविति वेञ्ज
 यंती। लक्ष्मीः शोभाय दद्यात्। शोभासंपन्नपद्मा सुलक्ष्मीः श्रीरिवाम्यत इति विश्वः। अभूदित्येतदुक्तम्। कु
 तः। हियस्मात्सा प्रसाधनलक्ष्मीरशेषेवयुषिसतीति शेषः। किंच-अखिललोकस्य कान्ता प्रिया। इतरानि त्याज्य
 अयमस्य कान्ता प्रियानभवतीत्यनन्यकान्ता। किंतु तस्यैवेत्यर्थः। किंचोरस्यैव वसतीत्यर्थः। अथ हरेः प्रसाधनाद
 प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषो भूदनेवलक्ष्मीरित्युक्तमेतत्। अथ शेषेऽखिललोककान्तासानन्यकान्तासुरसीतरा तु ॥ १२
 कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः स्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ॥ आनन्दिताशेषजनावभूवसर्वो गसंगिन्य परैवलक्ष्मीः ॥ १३
 साधारणी शोभासमजायतेति पारमार्थिकोवाक्यावाक्यार्थः। तत्र लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः
 प्रतीयमानया श्रीदेव्या महाभेदाध्वसाया दियमन्येवलक्ष्मीरित्यभेदाद्रूपातिशयोक्तिः ॥ १२ ॥ अथेनमेवार्थभा
 रमः ४
 णांतरेणाह। कपाटेति। कपाटवद्विस्तीर्णमनोरमेचोरस्थले स्थिता श्रीरितिललना कान्तायस्य तस्य हरेरानन्दिताशे
 षजनासंशोषितसंकलजनासर्वो गसंगिनी सकलदेह व्यापिनी। अपरैवासाधारण्येव श्रीदेव्या अन्येवलक्ष्मीः शोभा रमा
 नवभूव। सखालंकारः प्रायेणोकार्थमन्येकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाद्यखनिकवयः। यथाहनेषधे। आदावेवनि
 शीत्यादिश्लोकद्वयं वेत्यादि ॥ १३ ॥

अथ देवी सहस्रनाम स्तोत्रेति सूचयन् असाधनविधेः फलमाह। देव्येति। भूषणानामुपेयुषां ननु प्रहरतामित्यर्थः।
देव्याधिपस्य हिरण्यकं शिबोः प्राणमुषां प्राणहारिणां वज्रादपि कठिनानामित्यर्थः। नखानां क्षतेन वृणो न प्रका-
शा व्यक्तः कार्कश्यमेव गुरो ययोस्तोस्तनोस्तनानित्यर्थः। जातावेकप्रवचने प्राप्ते भूयस्तनादिषु जाते द्वित्वविशिष्टत्वा-
त्तद्विवचनं। यथा हवामनः। स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः। प्रायेणोति। स्वानास्तरुण्यो युवतयः। वयसि प्रथम इति डीप्। एनं हरि-
परिवबुः। वेष्टयामासुः। अत्र हरि नखानां न हरि नखभेदेऽप्यभेदोक्ता स्तनयोश्च तादृक् कठिन्यासंबंधेऽपि संबंधोक्ता स्तनयोश्च
देव्याधिपप्राणमुषां नखानामुपेयुषां भूषणां तां क्षतेन॥ प्रकाशकार्कश्यगुरो दधानास्तनोतरुण्यः परिवबुरेनम्॥ १४
आकर्षते वोर्ध्वमतिक्रश्यान् पुनतत्वात्कुचमंडलेन॥ ननाममध्योतिगुरुत्वभाजानितां तमाक्रान्तं श्वांगनानाम् ॥ १५
तादृक् कठिन्यासंबंधेऽपि संबंधोक्ता चातिशयोक्तिः। स्तनयोः सापेक्षत्वात् सांकरः॥ १४॥ आकर्षेति। अत्युन्नतत्वाद्धेतो रूर्ध्वमा-
कर्षते वनमंतं मध्यमुन्नमयते वा स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा। अतिगुरुत्वमतिभारत्वमतिवृद्धत्वं च भजतीति भावः। भजो शिवः। ते-
नांगनानां कुचमंडलेनातिक्रश्यान् पुनतत्वात्कुचमंडलेन॥ ननाममध्योतिगुरुत्वभाजानितां तमाक्रान्तं श्वांगनानाम् ॥ १५
तमाक्रान्तः पीडित इव ननामनतः प्रणतश्च। अत्र मध्यकुचमंडलयोर्विशेषणसामान्यादतिविजिगीषु राजप्रतीतेः समा-

मा. का. ३
५
तत्रैवरेजेवकं
रथोदमपथः ॥ १७ ॥

क्रिः। तद्यववायकवाच्योः प्रतीयमानाभेदेनाक्रमणक्रियाकर्मकर्तृभावंभावयंत्यानुप्राणितेयं नमस्यामरा
हेतुत्वोत्प्रेक्षेत्यनयोः संकरः। उत्प्रेक्षयोस्तु नेरपेक्षात्समृद्धिरिति विवेकः ॥ १५ ॥ यां या मिति। प्रियो हरि यां या मं
गमां नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः। एकपदं वैतत्। प्रेक्षता लोकयत्. सा सा पूर्ववद् द्विर्भावः। कातरक्षी सा
धसा च कितलोचनासती ह्रियानम्रमुखी वभ्रव। अनेन कार्वाक्षरात्तज्जासाधसभावोदय उक्तः। अन्यासामी
यां या प्रियः प्रेक्षतकातरक्षी सा सा ह्रियानम्रमुखी वभ्रवा ॥ निःशंकमन्याः सममाहितेषां स्त्रांतरे जघ्रमुं कटाक्षेः ॥ १६ ॥
तस्यातसी सूनसमानभासो धाम्यन्मयूरवावलिमंडनेन ॥ चक्रेणारेजेयमुनाजलोद्यः स्फुरन्महावर्त इवैकवाहुः ॥ १७ ॥
र्षाभावोदयमाहा अन्याः अप्रेक्षितांगनाः आहितेर्षाः कृताक्षमासत्यः परेत्कर्षाक्षमेर्षास्यादितिलक्षरागमा। तत्रांत
रेतस्मिन्ननीक्षणावसरे लीवेन मध्ये चाकाशे तादर्थ्ये वसरे विधाविति वैजयंती। निःशंकं तदनीक्षणादेव विलम्बं
समंशुगपत्कटाक्षे रमुं हरिं जघ्रुः सरोषमद्रक्षुः ॥ १८ ॥ अथ पंचभिरस्य दिवा स्रसंनिधानमाहा तस्येति। अतसी क्षण
क्षोभकुसुमेन समानभाससुल्यकांतेः स्निग्धरूपमस्येत्यर्थः। अतसी स्यादुमाक्षुमेत्यमरः। तस्य हरेरेकवाहुभ्याम्यदा
वर्तमानं मयूरवावलीनां मंडलं चक्रवालं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शनेन स्फुरन्महानावर्तभूमौ यस्य सः। स्यादावर्तौ

प्रमुनाजलोभा
मसाधम इत्यमरः

अथिगमलंकारः ॥ १२ ॥

विरोधिनमिति। विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा कुशला। शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः। क्व
चित्कापि च स्वलंती सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः। नित्यं संनिहिताऽनपायिनी। अतस्त्वमूर्ता मूर्तिमती शक्तिः
सामर्थ्यमिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा कोमोदकी हरे श्रेतो निका मं मोदयति स्म स्वसन्निधानेनेति भावः ॥ १८ ॥ न के
वलमिति। अन्यसमाधाराः समस्तजनसाधारणे न भवतीत्यन्यसाधारस्तस्यैव भावस्तर्ततां दधानस्तथापि यो न
विरोधिनां विग्रहभेददक्षामूर्ते वशक्तिः क्वचिदस्वलंती ॥ नित्यं हरेः सन्निहितानिका मं कोमोदकी मोदयति स्म वेतः १८
न केवलं यः स्वतया मुरारे नमसाधारणतां दधानः ॥ अथ मुद्देजयिता परेषां नाम्नापि तस्यैव सनंदको भूत् १९
दकः स्वतया केवलं गजाश्वादि वत्साधारणा वत्सैव मुरारेः केवलं नंदको न किंतु परेषां शत्रूणां मप्रथमं त्वं
न मुद्देजयिता मोषयिता सन्नत एव नाम्नापि चंद्रादिव नंदयतीति नन्दक इत्यन्वर्थसंज्ञा वलेनापि नंदयितृत्वे
नापीतियावत्। तस्यैव हरेः स एवानमसाधारणत्वात्परो देवकत्वाच्च तस्य नंदको नंदयिता वेत्यर्थः। सनंदकः
नंदकारव्यः खड्गस्तसन्निहितो भूदित्यर्थः। संबंधानुवादेन सन्निधानमेवात्र विधेयप्रकरणात्वात्। अत्रा
न्यसाधारणत्वात्परो देवकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयतासमर्थना कृत्यदार्थहेतुकं का

३
मा.का
६

नेति। अन्येन गुरुवांतरेगनतिमाकर्षणं भेदेन खानुत्कल्यंच कदाचिन्ननीतं न प्रापितं। क्रियासुरणा कर्मसु हि
तत्कृत्येषु च कर्णो निकं कर्णो भोचं प्राप्नो गुरो मोर्वी आप्लाधर्मश्च यत्नतः। विधेयं क्रियासु च संगतं दृढी यो द
दतरं पीडा सह तरेमिति यावत्। शृंगस्म विकारः शार्ङ्गं नाम धनुर्मित्रमिव दृढी यः॥२०॥
दृढेति। विधेयं नीतिधीरो मनोहरः मंदो गंभीरो बुद्धस्येव धीरो नादो प्रवृद्धो येन सः प्रवृद्धं मंदं बुद्धीरनाद इत्युपमा। क
ननीतमन्येन नतिं कदाचित्कर्णो निकं प्राप्नो गुरो क्रियासु॥ विधेयमस्या भवदंतिकस्थं शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिव दृढी यः॥२०॥
प्रवृद्धं मंदं बुद्धीरनादः कृद्धारो वाभ्यर्णो चरेकहंसः॥ मंदानिला पूरकतं रधानो विधानमश्नुयत पांचजन्यः॥२१॥
हंसवार्णवस्तस्याभ्यर्णो चरेतिकचारि। उपकंठांतिकाभ्यर्णो इत्यमरः। सवामावेकहंसश्चेति श्लिष्टपरंपरितरूपकं
मंदानीलस्या पूरः। आ पूरंतेन कृतं जनीतं निधानं शब्दं रधानः। आधातो मंदमाहृत प्रवशादेव धननिति पाठनातिश
योक्तिः। धन्यसंबंधोपि संबंधकथनात्। पंचजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः पांचजन्यो पितृस्य सन्निहितोऽभूतित्यर्थः
वीणा श्रुयंते पुष्पा रागा घ्रायंत इत्यादिव हर्मधर्मिणो रभेदोपचारस्यांचजन्यस्य अवरोगाक्तिः॥२१॥ श्रीरामः

पि २
रामः
६

रजेति महान्नथो यस्य समहारथो रथिकविशेषः। आत्मानं सारथिं वा भ्रान्तरक्षन्नुद्धेत योनरः समहारथसंज्ञायादि
 हुनीति कोविदा इति। रथांगं चक्रमस्पास्तीति रथांगी हरिः। इह सिद्धेः संपादकं लक्षणात् तत्त्वम्। पुष्पः सर्वार्थसाध इति शा
 खाश्चेति भावः। सर्वा सुदिक्ष्वपत्ति सिद्धमार्गमभिवा रितगमनमित्यर्थः। अधिष्ठातृशक्तेर्निरंकुशत्वात्। पुष्पो हस्तो
 मेत्रमयोऽश्विनीवचत्वार्योहः सर्वदिग्घरकातीति शाखा आदिति भावः। क्षिप्रं क्षिप्रगामिनं। अन्यत्र क्षिप्रकारिणां
 रराजसंपादकमिह सिद्धेः सर्वा सुदिक्ष्वपत्ति सिद्धमार्गम्॥ महारथः पुष्परथं रथांगी क्षिप्रं क्षयानाथ इवाधिरूढः॥ २२॥
 धजाग्रधामादृशेथ शौरेः संक्रांतमूर्तिर्मणिमेदिनीषु॥ फणावतस्त्रासयितुं रसायास्तलं विविक्षन्निवपन्नगारिः॥ २३॥
 क्षिप्रं चाश्विनीदिनेषु पुष्पमिति शाखात्। पुष्परथं कीडारथं। असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराययदित्यमरः। अधि
 रूढः सन् पुष्पो रथ इव तमधिरूढः पुष्पनक्षत्रगतः क्षयानाथश्चंद्र इव रराज॥ २२॥ धजेति। अथ रथावरोहणान्न
 रं शौरेः कृत्स्नस्य धजाग्रं धामस्थानं यस्य सः मणिमेदिनीषु संक्रांतमूर्तिः प्रतिविंबितांगतः सन् पन्नगारिर्गरुत्मान् फणाव
 तः सर्पान्त्रासयितुं रसायास्तलं पातालं विविक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन् इवेत्युत्प्रेक्षा। विशते सन्नता ह्रतः शत्रादेशः। दृष्टो दृष्टः सोपि हरेः

साविहिमो भूदित्यर्थः॥ २३॥

अथेति। अथ हरिचलनानंतमुच्चैरुन्नतेनोरणोद्धारिकादाहसि संज्ञेन भंगस्तस्माद्वयेनावनम्रीकृतानिके
तनानिधुजायेस्तानि सैन्यानि सोमस्यान्वयः संतानं जं हरिसुनीति भाजं सुकुनीति मंतं क्रियाः सामाद्युपायप्रयो
गास्तासां फलानि हिरण्यभूमिपात्रादिनामा इवान्वयुरन्वगच्छन्। यातेर्लङ्॥ २६॥ अथामेति। अथामानिवतान्य
हरणानिवतैः कुक्षलोहितैः। वर्णवर्णतिसमासः। वारणादानतोयेर्जगमदोदकेरालोडिताः संमेलिताः। अत

अथोच्चैरुन्नतेनोरणसंगभंगमयावनम्रीकृतकेतकानि॥ क्रियाफलानीव सुनीति भाजं सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुरन्वगच्छन्॥ २६॥
अथामारुणे वारणादानतोयेरालोडिताः कांचनभूषणाः॥ आनेमिमग्नेः शितिकंठपिच्छोद्गुतसुकुनेरथोद्यैः॥ २७॥

एव शितिकंठपिच्छोद्गुतसुकुनेरथोद्यैः श्वयोतंतैश्चित्तथोक्ता क्विप्। उपमालंकारः। कांचनस्य भूषणस्याः पराणाः
पांसवः। आनेमिभ्यः। आनेमिप्रधिसहितं। चक्रधारप्रधिर्नेमिरित्यमरः। आङ्गुर्थादाभि विध्योरित्याभि विधाववययी
भावः। मग्नेरथोद्यैः सुकुनेरपिच्छोद्गुतसुकुनेरथोद्यैः। पराणां विशिष्टवेषणां संबंधेपि संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः। तथा
वमहाती गजरथसंपत्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुधनिः॥ २७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॐ ॥ ६॥ ३॥ ६॥ १॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥

मा. का. ३ नेति। अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठास्यत्पदं सुवर्णं। रुक्मं कार्त्तस्वरं जां वनदमष्टापदं दोस्त्रियाभिति सुवर्णपर्याये
ष्वमरः। तस्य भूमिस्तस्यारेणुः। कांचनभूरजः पादाहतीरथाश्वादिचरणताडितोपि सचित्पथः। महाजनानां बहुजनानां
पूज्यानां च शिरांसि नलंघयामास नानि क्रामति स्मः किंच हुना उद्धतिमुत्पन्नं दर्पं वने वा जगाम। कृतः यद्यस्माद्गरिभ्यो गुरु
त्वगुणा स्य माहात्म्यं च। प्रियस्थिरेत्यादिना गुणे गरीश्वरः। सदृशमनुरूपं यथा तथा स्वेष्टतवेष्टितवान्। व्यवहाराश्च गुरु
त्वस्योद्धत्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः। अत्रानौद्धत्यादि प्रसृतं सुवर्णं परागविशेषा साध्या प्रसृतं मुजनप्रतीतेः समासोक्ति
नलंघयामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम॥ अवेष्टताष्टापदभूमिरेणुः पादाहतीरयत्सदृशं गरिभ्याः २८
निरुध्यमानाय दुभिः कथं विमुहुर्यदुः। विक्षिपु रथपादान्॥ क्वं रुरुन्मार्गं रुध करिन्दु नुलंघ्य गंतुं नुरगास्तदीपुः २९
रलंकारः॥ २८॥ निरुद्धेति। नुरगाय दुभिरुद्धैरिति भावः। कथं विदति प्रयत्नेन निरुध्यमाना वला क्वं रणेन वार्यमाणा
अपि यद्यस्माद्गुणिते पादाश्चतान् गृह्णादन्। हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुराग्राणि नोभेदाभेदयोगादिति वामनस्त्वात्स
मानाधिकरणसमासः। गुरुर्विदति गुरुर्विदति प्रयत्नेन निरुध्यमाना वला क्वं रणेन वार्यमाणा
तः॥ क्वं रुरुन्मार्गं रुध करिन्दु नुलंघ्य गंतुं नुरगास्तदीपुः २९
निरुद्धेति। नुरगाय दुभिरुद्धैरिति भावः। कथं विदति प्रयत्नेन निरुध्यमाना वला क्वं रणेन वार्यमाणा
अपि यद्यस्माद्गुणिते पादाश्चतान् गृह्णादन्। हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुराग्राणि नोभेदाभेदयोगादिति वामनस्त्वात्स
मानाधिकरणसमासः। गुरुर्विदति गुरुर्विदति प्रयत्नेन निरुध्यमाना वला क्वं रणेन वार्यमाणा
तः॥ क्वं रुरुन्मार्गं रुध करिन्दु नुलंघ्य गंतुं नुरगास्तदीपुः २९

रामः

अवेक्षितानिति। आयता आकृष्टा वला मुखरज्जुर्यमिन्कर्मण्यथातथाप्रयत्नेन निरुद्धां वाहाः गजिनो ये स्ते-
गजिवाहावर्गं धर्वं त्वपरः। नुरंगिभिरश्वसादिभिर्येषु ते देशे अवेक्षितानां लोकिता नरेणुभिः प्रकीर्तनीति प्रकीर्ति-
तानप्यंशुकीर्तितान्। कर्मणिक्तः। पृथुकान् शिशून्। पृथुकः शवकः शिशुरित्यपरः। जनन्यसूरा मेत्यप्यधिभ्यो नि-
सुरपसारयांचक्रुः इति स्वभावोक्तिः॥३०॥ दिदक्षोति। अनघमकल्मषं मुशरिं दिदक्षमाणाः द्रष्टुमिच्छन्तः। देशः सन्न-
अवेक्षितानां यतवत्तामये नुरंगिभिर्यत्न निरुद्धवाहेः॥ प्रकीर्तितानरेणुभिरेत्यसूरा निमुज्जनन्यः पृथुकान्यधिभ्यः३०
दिदक्षमाणाः प्रतिरथमीयुर्मुशरिमारदनघं जनोघाः॥ अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पान वनवंप्रीतिरहो करोति॥३१॥
न्ता ह्यटः शानजादेशः। शाश्वत्स्मृदशा सन्नइत्यात्मनेपदं। जनोद्यारथायां प्रतिरथं। यथार्थेऽप्ययीभावः। आगन्तुमीपं। आरा-
हसमीपयोरित्यपरः। ईयुराजगुः। इरणो लिट्। दीर्घइरां कर्त्तुं। त्वभ्यासस्य दीर्घः। ननु नित्यपरिवितेकादिदक्षेत्यत आह। अने-
कश इति। अनेकश बहुवारमित्यर्थः। बहुल्यार्थं च शकारकान्तरस्यामिति शम्प्रत्ययः। संस्तुतं परिवितमपि वस्तुजनं वतिशे-
षः। संस्तवः स्पात्यरिवय इत्यपरः। अनल्पाधिका प्रीतिः प्रेमकर्त्ता न वनवमाभीक्ष्णो न वनं करोति। नित्यवीर्यावारिति नित्या-
र्थे दिर्भावः। अहो शब्दः पुराणास्वापि नूतनत्वमित्याश्रये परमप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमप्यदृष्टं वरमिव प्रतिक्षणादिदक्षन्त इ-
त्यर्थः। भगवानपि तथैवेति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो ध्यानारम्भासः॥३१॥

कृतास्पदेति। भूमिभूतां राज्ञां गिरिणां वसहस्रेः कृतास्पदा कृताविद्याना आस्पदं प्रतिष्ठाया इति निपातः। उदकमस्यास्ती
 ति उदन्वानुदधिः। उदन्वानुदधौ वेति निपातनात्साधुः। तस्यां भूसा परिधीता परिवेशिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी
 पृथुः। वेतो गुणवचना इति ङीष्। स्वभूतायाः पूः न निर्विद्यते न विद्यत इति निर्वित। विदे सन्नार्थान्निपूर्वात्सत्सु विवेका
 दिना क्षिप्र। तेनानिर्विदाऽरिनेन अन्यथा शिल्पसौष्टवो सिद्धेरिति भावः। विधात्रा ब्रह्मणा प्रथत इति पृथिवीभूः। ए
 कृतास्पदा भूमिभूतां सहस्रे हृदन्वदंभः परिधीतमूर्तिः॥ अनिर्विदाया विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातने व
 त्वष्टुः सदाभ्यासेन गृहीत शिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा॥ अदृष्टता दर्शतलामलेषु द्वायेव या स्वर्जलवेर्जलेषु॥ ३५
 धेः त्रिषुः ओणादिकः। विज्ञोरादिभ्यश्चेति ङीष्। तस्याः प्रतियातना प्रकृतिरिव विदधे विहिता। प्रतियातना प्रमिद्धा या प्र
 कृतिरित्यमरः। भूरप्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षायाः पूरेवै विम्विराणादिवस्तु व्यज्यते॥ ३६॥ त्वष्टुरिति। त्वष्टुर्विश्वकर्मणः
 सदाभ्यासेन गृहीतोलब्धोयः शिल्पविद्यायास्व संपदः प्रसरः प्रकर्षसायामीभावधिः प्रतिमेति यावत्। या पूरा दर्शत
 लामलेषु दर्पणस्वरूपस्वच्छेषु। दर्पणमुकुटादर्शावित्यमरः। जलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य। स्वरूपं यस्वर्गना कत्रिदि
 वज्रिदग्नाया इत्यमरः। द्वाया प्रतिविंवितमिवाऽदृष्टते तुत्प्रेक्षा। द्वाया त्वनात पेकां नो प्रतिविंवार्क जाययोरिति वेर्ज

॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥

माकात् रथागेति। अंबुधिः पितेव वराय प्येष्टाय जामात्रे। वरो जामात्। विंगयोः श्रेष्ठे न्यवत् इत्यमरविश्वो। रथांगभर्त्रे चक्रध
 १० राय हरये। भिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः दत्तायाः। अंकः समीप उत्संगश्च तद्वाजः। अंकः समीप उत्संगे चिह्नस्थाना
 पणधयोरिति केशवः। यस्या पुर उक्कंठमंतिके। अत्यंतसंयोगे द्विती। अन्यत्रोपकंठविभक्त्यर्थे व्ययीभावः। मुरुः प्र
 मणारत्नावली राववंधमुमोच। श्लेषानुप्राणितेयमुनोपमेति संकरः॥ ३६॥ यस्या इति। चलंतीनां वारिधिवारिधीवि
 रथांगभर्त्रे भिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः॥ प्रेमोपकंठमुहुरं समाजोरत्नावली रंबुधिराववंध॥ ३६॥
 यस्याश्चलद्वारिधिवारिधीचिच्छुटोच्छुलच्छुलकुलाकुलेन॥ वप्रेण पर्यंत चरोडुचक्रः सुमेरुवप्रोन्वहमन्वकारि ३७
 नां छटासुपरंपरासु उच्छुलद्विरुत्पतद्भिः शंखानां कुलेण कुलेन सकीर्णो न यस्याः पुरोवप्रेण प्राकारेण पर्यंत
 तचरंसमीपवर्ति उडुचक्रं नक्षत्रमंडलं यस्य सः सुमेरोः वप्रेः सानुः। सानुः प्राकारयो वप्रमित्युभयत्रापि सज्जनः
 अहं न्यहं नीत्यन्वहं। अयं विभक्तीत्यादिना यथार्थे व्ययीभावः। अनश्चनप्रं सकादन्यतस्यामिति समासा
 तः अन्वकारि। अनुकृतः। तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः। मेरूपमात्रवप्रेण तत्रुत्पमोपव्यं व्यज्यते॥ ३७॥ श्रीः

राशः

90

वशिष्ठा इति यत्र यस्यां पुरिवारिजां पथाः वशिष्ठा यस्यां सिन्धुवर्णिकपथे आपुरगे अष्टगाः संपद्यमानानि
 कृतानि ण्जीकृतानि श्रेयापदवः कृतादिभिर्भित्तिसमासः श्रेयापदिव्य चर्थमिति मिति चर्थता अत्रैलधुतिभां जिस्थिर
 प्रभावंतिरत्नानिलोलैश्चलैरतस्वभावागते जलनिर्गमार्गगतेः प्रमाञ्जलनिर्गमाः इत्यमरः अंशुभिमुत्थैर्न
 अपहरन् अंशुराशिरागवः जलमात्रसारीति भावः रत्नाकरतामवापानप्रगिति भावः अंशुराशेः प्राकरत्नसंबंधेपि
 वशिष्ठा यथा पुग कृतानि यत्र प्रमागते रंशुभिर्गुणशः लोलैरलोलधुतिभां जिमुद्धनरत्नानिरत्नाकरतामवाप ३८
 अंभश्चतः कोमलरत्नराशौ नपां निधिः फेनपिनद्धभासः यत्रातपेदानुमिवाधितल्यं विस्तारयामास तरंगहस्ते ॥ ३९ ॥
 ममसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः तथा वपूर्याः समुद्रातिशयिनी रत्नसमृद्धिं वस्तु व्यज्यते ॥ ३९ ॥ अंभश्चतः यत्र पुरि अंशुभिर्निधिसमु
 दः अंभश्चतः तिहारति तंभश्चोत्तोजलश्राविशोऽतस्वफेनैः पिनद्धभासः पिहितकांतयः अपि पूर्वानस्यते कर्मणि क्तः ॥
 वष्टिभागुरिहोपमवाप्योरुपसगयोरित्यपेकारलोपः कोमलानुक्लृष्टान् रत्नराशौ नातपेदानुमिवाधितल्यं विस्तारयामास
 फलोत्प्रेक्षातल्येष्वेव धितल्यमातल्यं शय्यादृशे विस्तारः विभक्तपथे इव यीभावः तरंगैरेव हस्ते विस्तारयामास
 प्रसारितवान् यत्रातपेदानुमिवाधितल्यं विस्तारयामास साधत्वेनोत्प्रेक्षारूपकरणो संकरः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा.का.तु कान्तेहिंति। यत्रपरिक्षयासुप्रतिक्षयं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कान्तानिरम्पारिण्डुकांतोपलानांचन्द्रकान्तमणीनां
 १२ कुट्टिमनिवद्धभूमयोयेषुतेषु। कुट्टिमंवद्धभूमिः स्यादित्यमरः। कुट्टिमोऽस्त्रीनिवद्धभूरितिहलायुधः हर्म्यतलेषु
 आगृहोपरिभागेषु उच्चैरुन्नताः प्रणाल्योजलमार्गाः द्वयोः प्रणालीपथसः पदव्यां त्रिविधमरः। अधःपातिनोऽधश्चरः
 पथोमुचोमेघाः यासां ता अधः कृतमेघमंडलत्वान् दूरान् वृष्टिपाता अयीत्यर्थः विरोधात्लेकारः। पथसांसमूहः पथः
 कान्तेन्दुकांतोपलकुट्टिमेषुप्रतिक्षयं हर्म्यतलेषु यत्र॥ उच्चैरधःपातिपथोमुचोपिसमूहः पथसांप्रणाल्यः॥ ४४॥ ४५॥
 म्य२ रतो हिया यत्र निराक्षीणान्जलागताभ्योऽधिगृहं गृहिरापः॥ विभुर्विडालेक्षणाभीषणाभ्यो वैदूर्यकुक्षेषु शिद्यतिभ्यः
 रस्यहर्वहंतिस्म। चन्द्रकान्तनिष्पादेरेवावर्हेर्लिट्। वविविषयीत्यादिनासंप्रसारणं। अत्र सोधावाप्रणालीचनादशुत्प्रयत्न
 वृष्टिपूरणसंबंधेपिसंबंधो ह्यतिशयोक्तिः॥ ४४॥ रत्नाविति। यत्रपरिगृहेषु अधिगृहं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गृहिरापः
 कुलांगनाः। अतएवातोरतिकाले हियादीषान्निशम्यनिर्वाप्यः शमेर्भित्वा तहस्वादेनाभावश्चित्। जालागताभ्यो ग
 वाक्षमार्गप्रतिष्ठाभ्यः॥ जालंगवाक्षशोनायशनिविश्वः। वैदूर्यासुभवान्तिवैदूर्याणि बालवायजमारुणयः। वैदूर्यवा
 लवायजमित्यमरः। विदूरशब्द इतिज्यप्रत्ययः। अत्रविदूरशब्दो बालवायस्य देवार्थो योवातत्रोपवरितोवा। तेनवाक्यं

रामः

१२

लवायाङ्गिरेरेसो प्रमवतिनविहान्नगरातत्रनुसंक्रियतदत्तापेक्षः प्रयुक्तः तदुक्तं बालवायोविदूरं च प्रकृतं तत्तर एव वा
नयेतत्रेति वैदूर्याज्जित्त्वशीवउपाचरेदिति। तेषां कुशेषु भित्तिषु संक्रान्ता भवति शेषः। अतस्त्वतस्त्रायापत्तापेक्षा न विडा
लेक्षणावत्तुभीषयतइति. भीषणाभ्यामयं करभ्यः। नंद्यादित्वात्कर्त्रेह्युपत्ययेष्टाप्। शत्रिघुतिभ्योविभुः भीताः
मोग्धादितिभावः लिट्। अत्रलज्जाकारणायक्षेपनिर्वापणेन केवलंतदसिद्धेः प्रत्युतभयं चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पत्ति

यस्यामतिश्लक्षणातयागृहेषु विधातुमालेख्यमशकुवंतः ॥ ॥

चक्रयुवानः प्रतिविंदितांगाः सजीवचित्राश्चरन्निभित्तीः ॥ ४८ ॥

रूपोविषमभेदः। विरुद्धकोर्यस्योत्तरिर्नानर्थस्य वाभवेत्. विरुद्धघनायास्याद्विषमालं कृतिभवेदितिलक्षणात् ॥ ४५ ॥
यस्यामिति। यस्यां परिगृहेषु अतिश्लक्षणातया रत्नभित्रीनामातिस्निग्धतया आलेख्यं चित्रं विधातुं निर्मातुं
मशकुवंतोयुवानः। प्रतिविंदितांगाः। स्वयंतासु संक्रान्तसूतयोरत्नभित्रीः सजीवचित्राः सजीवनचित्र
वतीरिवचक्रः। इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

माका

१३

सावर्णेति. यस्यां पुरिकलधौतधामस्तंभेषु हेमागारस्ते मेषु कलधौतं रूप्य हेमोरिति विश्वः। प्रतिमागतानां
प्रतिविंशतानां सावर्ण्यभाजां तत्सावर्ण्यदग्दहीतभेदानामित्यर्थः। अतएव सामान्या लंकारः। लक्षणां मू-
क्तम्। अंगनानां स्मरणपाण्डुतया लक्ष्ये विभिन्नवर्णत्वाद्देवगृह्यमारो रित्यर्थः। कपोलेर्मणिदर्पणानां
स्फटिकमुकुटाणां श्रीरिव श्रीभेजे। प्राप्ता इति निदर्शना। सा बोक्तु सामान्य प्रसामान्य प्रसादलक्ष्येति नास्याः

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्येः स्मरणपाण्डुतया गनानाम्। यस्यां कपोलेः कलधौतधामस्तंभेषु भेजे
मणिदर्पणश्रीः॥४७॥ अकांगनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासागृहदेहलीनाम॥ यस्यामलिंदे
पुनचक्रे रेवमुग्धांगनागा गोमयगोमुखानि॥४८॥ संकरः॥४९॥ अकांतेति. यस्यां पुरिमुग्धांगनाः

अकांगवन्नीलोपलानि लमणयो मकरजानीत्यर्थः। उपलः प्रसरैर्गाविति विश्वः। ते निर्मितानां गृहाणां देहल्योगृहद्व-
रणाधारदारुणि। गृहावग्रणी देहलीत्यमरः। तासां भासालिप्तेषु अलिंदेषु द्वारवहिर्भागेषु। प्रधारप्रदरणा लिंदा
वहिर्द्वारप्रकोष्ठके मितमरः। गोः पुरिषंगोमयं। गोश्च पुरिषे इति मयटातस्पगो मुखानि विलेपनानि। गोमुखं कुटिलाका
रेवाद्यभाडे विलेपन इति विश्वः। नचक्रे रेवमरकतप्रभायां विलेपनविलेपनभ्रान्तेति भावः। अतएव भातिमलंकारः।
कविसंमतसादृश्यादस्त्वन्तरमतिर्यत्र स भ्रान्तिमानिति सर्वस्वलंकारलक्षणात्॥४८॥

मं
रमः

१३

गोपानेति। यत्र पुरी गृहाणि गोपानसी पुवलभी छद्वा दना धारे धितार्थः। अतएव गोपानसी पुवलभी छद्वा दनेव क्रदाहली
 तत्र पटला धारे वंश यंजर इत्याह क्षीर स्वामी। क्षरणभीषकालं। अतएव संयोगे द्वितीया। आस्थितानां रहितानां वन्दुको मेव कः
 समो वन्दुको मेव का वित्पमरः। तदन्तां वन्दुकिणां मद्राणां। आलं विभिर्लवायमानैः कलापैव हैः। कलापो भूषणो वहे इत्यम
 रः। हरिन्मणयो मरकतानि। गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिगित्पमरः। तदन्त र्था मे स्तुते र भिरामाणि हरितं त
 गोपानसी पुक्षरा मास्थितानां मालं विभिश्चन्द्रकिणां कलापैः। हरिन्मणिगित्पमरः। तदन्त र्था मे स्तुते र भिरामाणि हरितं त
 त्ररेजु ॥४॥ वृहन्नुलैरप्यनुलैर्वितानमाला पिनंद्रे रापवा वितानैः॥ रेजे विचित्रैरपि यासचित्रैर्गहेर्विशालैरापभूरिशालैः
 तामयानीत्यर्थः। तैनीधैः पटलांतैरिवरेजुः। वलीकनीधे पटल प्रांनेथ पटलं छदिरित्पमरः। छद्वा दनपर्यायो पटल कृदीन
 दवला वा विनी वलीकनीधे छद्वा दना धारे वंश यंजरे गोपानसीति विवेकः। अतएव हरितं तदन्त र्था मे स्तुते र भिरामाणि हरितं त
 नित्तत्वा नीधैरिवेति जानिस्वरूपोपदेशः॥४॥ वृहदिति। याशुः वृहत्पुल्लो उपरिस्था पदावधारभूतानि संभा
 प्रपीठानि यषभैः वृहन्नुलैस्तथाप्यनुलैस्तद्वहिनैरिति विरोधः। अनुपमैरिति परिहारः। नुला साम्ये संभयी
 इति अभयनापिवेजयनी। वितानानां मुद्रा वनानां मालाभिः पिनंद्रे रापवा वितानैस्तद्वहिनैरिव विरोधः

लेखः। असूयै रित्यर्थः। अस्त्री विज्ञानमुद्धो बो विज्ञानं विष्णुस्तु कमित्युभयत्राप्यमरः। विवित्रैरलेख्य रहितैरपि सवि
 त्रैस्तत्सहितैरिति विशेषः। विवित्रैरुद्धो रिति परिहारः। आश्वर्क लेख्यो रिति विशेषः। विशालैः पृथुलैश्चित्रमित्युभयत्रा
 प्यमरः। विगताः शालाः भद्राणि येषां तानि विशालानि। शाला मृहेत रूस्संधे शाखागारे वदेय यो रिति विश्वः। ते विशाले
 रपि भूरिशालै बहुभेदे रिति विशेषः। विशालैः पृथुलै रित्यपि विशेषः। विशालं पृथुलं महदित्यमरः। वेः शालवृक्षा कटवा विनिशा
 चिकं सया कृत्रिमपत्रिपंक्तेः कपोतपालीषनिकेतनानाम्॥ माज्जरमप्यायतनिश्चलांगं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५५ ॥
 लच्युत्पयः। गृहैरेजो अपिरयं सर्वत्र विशेषे विरुद्धवदाभासा विशेषालंकारः। विशेषः सो विशेषोपि विरुद्धत्वेन यद्वदशनि काव्यप्र
 काशे लक्षणात् ॥ ५० ॥ चिकं सयेति यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनां। वेश्म सदनिकेतनमित्यमरः। कपोतान्यक्षिणः पालय
 तीति कपोतपाल्यो विटकाशरनामानः स्तमाग्रपुसारिनादा रूविशेषाः। कपोतपालिकायां नुदं कं पुन्रपुंसमित्यमरः। कर्म
 लयशिङ्गीषा। तासु कृत्रिमपक्षिणां दाहमयपक्षिणां पंक्तेः। कर्मलपक्षिष्वली। चिकं सया कृमिनुमिच्छया जिघ्रिष्वया इत्यर्थः।
 क्रमेः सन्ननादपुत्पयादकारपुत्पयेण प्र। वस्तुतस्तु। क्रमे रनात्मनेपदनिमित्त इति शङ्कागमो न भवति। अतिक्रमेर्वृत्त्यादिमति
 रिक्तायेषु अनुपमगर्गादिति वेकल्य कस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपमगर्गस्य वैवाक्षिकस्य संभवात्। आ यतमानं वा निश्चलं
 मंगं यस्यातं माज्जरं विडालमपि। ओतु विडालो माज्जरमित्यमरः। जनः कृत्रिमं क्रियया निवृत्तं मेने ननु वास्तवमित्यर्थः।

द्वितीयाः। अत्रैव प्रनित्यमिति मप्रपत्तयः। अनेन कृत्रिमा कृत्रिमयोर्भेदो दुर्ग्रह इति शाल्यज्ञानानि शब्दोक्तिः। अत्र कवि
कल्पितसादृश्यात्प्रतिमार्जारजनयोः कृत्रिमा कृत्रिमेषु विपरिणतमतिवर्णनादुक्तिमदलंकारः। ५१॥ क्षितीति यत्र
परिवर्धजनः क्षिप्तो प्रतिष्ठापयस्य सः भूमिप्रतिष्ठः। चन्द्रदिविस्थितमिति भावः। तत्रापि मुखैरेव अविदेरधश्चकारेति
विशेषः। खलाचरणमहिम्नाऽधरवकारेति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः। अतीतानि नक्षत्रपथमतीतनक्षत्रपथ
क्षितिप्रतिष्ठोपि मुखवारविन्दैर्वर्धजनश्चन्द्रमधश्चकार॥ अतीतनक्षत्रपथानियत्र प्रासादशृंगाणि वृथा ध्य
मतीतनक्षत्रपथानि। अस्मादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयधेति समासः। द्विगुप्राप्तापनेत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषे
धः। प्रासादशृंगाणि वृथा ध्यरोहन्। अधिरोहति स्म। अनाधिरुह्यैर्वाधः करणादिति भावः। रोहतेर्लुङ्।
शालग्रामपथादनिष्ठकस इति ज्ञेः क्सादेशः। अत्राधः करणवाक्यार्थश्चैव विरोधादुपजीव्यवैयर्थ्ये हेतुत्वात्
तत्संकीर्णकाव्यलिङ्गभेदः॥ ५२॥ ॥ रम्या इति। यस्याप्युरियुवानोरम्यारमणीय इति हेतोः पताकाः प्रपूर्व
तीः उक्षिप्रधजा इत्यर्थः॥ अन्यत्र रम्या इत्येव पताकाः प्राप्तावतीः प्रसिद्धगता इत्यर्थः। पताका वैजयन्त्या च सो

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

माकांतभागेर्कध्वजेपिव। इतिहेतुप्रकाराप्रकारादिसमाप्तिश्चिंत्यंभयप्यमरः। विविक्ताविजृम्भाविमलाश्च इतिहेतोः।

१५ गवद्वयताः॥ वावक्तापूतावजनावितुभयत्राप्यमरः॥ नमद्वलीकाः नमनीधाः॥ वलीकनीधेइत्यमरः॥ अन्यन्न

मन्त्रः कल्पस्त्रिद्विपारब्धमध्योखायां संज्ञानमद्वलीकाः । नयनश्चेत्किं प । वलिमध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वद्गुरुद्वारस्थितिर्वेज
यंती । वलभीः कूटागारणि । कूटागारं नवलभीत्यमरः । वधूभिः सममसेवंतवधूसहितासेवंत इत्यर्थः । अत्र वधूनां वलभीनां

रम्पाइति प्राप्नवतीः पताकारागं विविक्ताइति वर्द्धयन्तीः ॥ यस्यामसे वज्रनम इलीकाः समं वधूभिर्वल
भीर्यवानः ॥ ५३ ॥ सुगंधितामप्रति यत्नपूर्वा विभ्रंति यत्र प्रमदा यपुंसाम् ॥ मधूनिव क्राशि च कामिनीनामा मोद
कर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

न प्रमेदे विरोधस्यापि स्मिष्टत्वाद्नियमात् । यथाहः । प्रकृता प्रकृतो भयमुक्तं वेच्छेद्धमात्रसाधर्म्येषो यस्मिंश्चित्तेः सर्वत्र स्मिष्ट
न प्रतियत्नसंस्कारः पूर्वोयस्यास्तामप्रतियत्नपूर्वामकृतिमांसाभाविकमित्यर्थः । प्रतियत्नस्तु संस्कार इति वैजयंती । सोभनो गंधो
मितीनां वक्राणि च प्रसांयूनां प्रमदा यधीत्येवामोदकर्मणि वासनानाधानस्य व्यतिहारपत्परकारणमीयुः । अन्योन्यांसां

याभासु रित्यर्थः । इणो लिट् । अत्राधिगभूनां वक्ता

समः
१५

धत्त अङ्गनरे न व निरा नं कं भोगाः ॥
 स इ निगम्य नो ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

रतांतर इति। यत्र पुरिष्ठहान्तरेषु वितर्दि यो विहार विवेकाः। स्पादितर्दि वेदिका इत्यमरः। नासां निर्व्यूहाः मन्त्रवारणा रवा
उपाश्रया। निर्व्यूहो मन्त्रवारणा इति वैजयंती। तेषां विटंका उपरितन्यः कपोतपालिकाया मेखनीडाः कुलानियस्यसः। कु
लायोनीडमस्त्रिया मिपरः। ययसां शुक्ल सारिकादिपक्षिणां गणः। वयः पक्षिणिवाल्या दा विति विश्वः। रतांतरे अंगना
नां। वितर्दि पुरममाणामा मिति भावः। रुतानिरति कुजितानि शृण्वन् अंत समीपे वसंत इत्यंतवासिनः शिष्याः। छा

रतांतरे यत्र गृहहान्तरेषु वितर्दि निर्व्यूह विटंका नीडः॥ रुतानि शृण्वन् वयसां गणो ते वासित्वमायस्फुटमंगनानास॥ ५५॥
छन्नेषु पितृष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारी कुचमंडलेषु॥ आकाशसाम्यं दधु रं वरा शितनामतः केवलमथ तोपि॥ ५६॥
त्रांते वासिनो शिष्य इत्यमरः। शयवासवाधकात्मादित्यलुक्। तेषां भावस्तत्त्वमायः अवाप। समीपे प्रतिज्ञा दं यथाश्रु
तमुच्चारणा देवोत्प्रेक्ष्मे। अतस्त्वस्फुट इति वंजकप्रयोगः॥ ५५॥ छिन्नेष्विति। यत्र पुरिष्ठे च्छान्नेषु। वायव्ये
त्यादिना वैकल्पिको नियतः। स्पष्टतरेषु स्फुटतरे लक्षणाणां धित्यर्थः। नारी कुचमंडलेषु स्वच्छानि स्फटिका दिवदति
रोधायकानि अंवरणि वराणि केवलं नाम तो वरमिति नाम्ने काश साम्यं न दधुः॥ अंवरं वाससि व्योम्नीति विश्वः। किंतु अ
र्थतोपि अर्थः क्रियया पितृता साम्यं दधुः। स्वयमपि स्रक्ष्मे त्वमव्ययथापकत्वं दृष्ट्यादिमूर्त्यंतरगत्य विद्यातित्वमित्यादिनापि साम्यं द

॥ अमरः २ ॥ ५६ ॥
पुरिष्ठार्थः ३ ॥ यमा चं क ॥

मा. का. त.

५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

यस्यामिति। यस्यापि अजिह्वा भुवक्राः। अन्यत्रा कपटोदंभादिरहिता इत्यर्थः। आवरेत्स दृशं हति यजिह्वा मशं तथेति स्मर
णादिति भावः। जिह्वं कपटवक्रयोरिति विश्वः। महंती सीमानं रजकलितक्षेत्रं मानमर्थादा कुलांगतानुष्ठानस्थितिं वा त्य
जंतः। अपंका अकर्ममा निष्पाशाश्च। पंकः कर्मपा ययोरिति विश्वः। अतिमात्रा आयति रायामः। उत्तरकाक्षश्च येषां तेऽत्या
यतयः। आयतिस्तूत्रे काले संयमाया ममोरपीति शास्त्रतः। द्वयेद्विरूपा अविप्रथमवरमेत्यानाजसि विभाषा सर्वना
यस्यामजिह्वा महती मपंकाः सीमानमत्यायतयोत्यजंतः॥ जनैरजातसवलनेन जातु द्वयेषु अंतर्विनीतमार्गाः॥ ५७॥
परस्परस्पर्शपरार्द्धरूपाः पोरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः॥ श्रीनिर्मिति प्राप्तदुर्गाक्षतैकवरो गपमावाच्यमलं ममार्ज
मसंज्ञाविनीतमार्गाः सुविरचितयः। १२वीथयः। सुशिक्षिता वारपक्षतयश्च। नजातंसवलनं पापारागादिप्रतिघातो विरुद्धा वरणा वदेषां ते जनै
र्जातुकदा विदपि नामुक्तं नन्यक्ताः न कदा विरिवली कृता इत्यर्थः। अवसार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकनालावलं विफलस्तद्वयवदं कशदेनाथ
द्वयप्रतीतेर्द्वयानामपि मार्गारं प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतविषयो द्वेषोपशेषस्यापि हि एत्वानुलं योजिता॥ ५८॥ परस्परंति यत्र पु
रिपरस्परं पार्द्धं महमहमिकयान्योन्यसंघर्षाणि परार्द्धा निरूपाणि सौन्दर्याणि धार्माताः। रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये इति विश्वः। पुरे भवाः पोरस्ताः
स्त्रियः पोरस्त्रियः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। विधाय निर्माय वेधाः स्रष्टा श्रियो लक्ष्मी देव्या निर्मित्या निर्माणेन प्राप्यं यद्दुर्गोन
वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्योपमया साम्येन वाच्यमपवादस्तदलमन्यंतं तदेव मलमिति केचित् ममार्जं दुर्गाक्षरवत् यादौ द्वे

मिदं श्रीदेवतासौ दग्धशिल्पं कोशालमिदं यशः

अथ मिति। यदंतः करणेन शुभं मध्यं ममेदं भूयादिति भूयो भूयः संकल्पितमित्यर्थः। कल्पयंति संकल्पिता र्थानि नैव कल्पा कल्पाः
। कल्पा इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षास्तदेव फलं निनिष्पादयंति। फलनिष्पत्ताविति धातोर्लट्।
कृतः योऽपरमुष्णो यस्यामुषितं वतः। **उपान्वध्याङ्** वस इति कर्म कत्वम्। भाषायां सद्ब्रुव इति क्तसु प्रत्ययः जनस्पयाः संप्र
दो भवन्तामसोऽप्यभूमिर्वाचमभूमिरिति किमु वक्तव्यमिति भावः। गृहे गृहे कल्पवृक्षसंबंधानि शयोक्ता यो राणां देवेन्द्रभोगो
स्तु संयदंतः करणेन वृक्षाः फलं नैव कल्पोपपदास्तदेव। **अप्युष्णो यामभवनं** जनस्पयाः संपदस्तामनसोऽप्यभूमिः॥ **५५॥**
कलादधानः सकलाः स्वभाभिर्हृद्भासयन्सोऽधसिताभिराशाः॥ यो रेवतीजानि रियेष हातुं नरो हिरो यो नवरो हिशीशः **६०**
वज्रपतेः इह कल्प इत्युपपदं स्वसंज्ञकदेशो येषामिति व्याख्याने हिरण्यपूर्वकशिपुमित्यादिव दवा च वदन् दोषावकाशः॥ **५५॥** कला
इति सकलाः समग्राः कलाश्चतुःषष्टिविधाः षोडशभागाश्च दधानः कलाशिल्ये कालभेदे कलाते षोडशभागा इति चामरः
सुधया लिप्तं सोऽधतदतसिताभिः कलाभिः स्वभाभिराशादिश उद्भासयन्। रेवती ककुप्ति कन्या पूष भवजाया यस्य सः
रेवती जानिः। **जायायानिडः** इति समासांतो निडादेशः। लोपो व्योर्वलीति यलोपः। रोहिण्यामपत्यं प्रमानुरोहिरो यो व
लभद्रः। **स्त्री भोऽह**। योऽपरी हातुं नश्ये षने छतिस्म। **लिट्**। रोहिणी राश्वद्रश्च हातुं नश्ये ष। अगरोहिरो य राहि
णी शयोः परेत्कर्षावहेत्वेन द्वयोः प्रकृतत्वादिशेषस्याश्लिष्टत्वाच्चेकवैलप्रकृतविषयानुल्ययोगितागतमन्यत॥ **६०**

वागोति। यत्र परिवा रागह वे वा रागा सुरयुद्धे व्याहता क्षयं नीता शंभुशक्तिर्येन तस्य हरेर्विजयिनो जनार्दनस्य सति प्रत्या
 सति मासाद्य। पुत्रत्वं प्राप्तेत्यर्थः। शरीरिणा विग्रहवता न त्वनंगेति भावः। जेतार एव जेतो जयनशीलाः। वृजं तात। प्रज्ञादित्वा
 दसा। ते शरण्यस्य तेन मकरधजेन कामेन प्रधुम्न रूपेणोति भावः। निःशंकं निर्भीकं मूषे उषितम्। शंकाभयवितर्कयोरिति श
 द्धारणवः। वसनि वासे भावे भावे लिट्। वचि स्वपीत्यादिना संप्रसारणम्। अत्र शंभुशक्तिव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशंक
 वा रागा हव व्याहत शंभुशक्तेरसति मासाद्य जनार्दनस्य॥ शरीरिणा जेत शरैराय यत्र निःशंकमूषेमकरधजेन॥ ६१॥
 निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि ररथास्यमाना हरिणा विराय॥ उद्रिभिरत्नां कुरावा म्नि सिन्धावहू। समेरावमरावतीया॥ ६२॥
 निवासहेतुत्वोक्तेः। काव्यलिंगभेदः। उरा किल भगवान्भक्तवत्सलो धूर्जटिर्वा राप्रेमणा वा रागाभियोगिनं हरिम्। मियुज्य निर्जित इ
 तियो रागाकाः कथयन्ति॥ ६३॥ निषेव्यमाणेनेति। शिवैर्मरुद्भिर्मरुदमारुते रम्यं शिवैर्हृदैर्मरुदक्षरेण निषेव्यमाणेन हरिणा कृत्स्ने
 न शक्रेण गन्धास्यमाना विष्णो यमाना उद्रिमीनारत्नां कुराणा यस्मिन्सः धाम्नि स्थाने। एकत्र रत्नां कुरत्वा दन्त्यत्र रत्नसानुत्वाद्ये
 ति भावः। सिंधौ स्थितेति शेषः। या प्रमेरौ स्थितां अमरावतीं संतीति अमरावतीमिन्दुनगरीम्। मतीं बहुव्रीहौ नञि रक्षीतामिति दीर्घः।
 संज्ञायामिति वत्। अहूस्तस्य हृद्या आहूतवती। अमरावती मनुवकारेत्यर्थः। ह्यते लुङ्। स्पृष्टोऽथामाडिः। त्यात्मनेपदत्विपिसि
 विहृश्च आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति ज्ञेयः। भावपक्षो सिजादेशः। अत्र प्रथमसामर्थ्ये शेषे सिंधौ मेरौ स्थितेति विवभावेन साधर्म्यो
 क्तेः

तस्मात्प्रतिपादकः शब्दः। तस्यैव न विद्यते
 ७६॥ मज्जिमासनादिनि॥ ६३॥
 =

अत्र शंभुशक्तिव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशंक
 निषेव्यमाणेनेति शेषः। या प्रमेरौ स्थितां अमरावतीं संतीति अमरावतीमिन्दुनगरीम्। मतीं बहुव्रीहौ नञि रक्षीतामिति दीर्घः।
 संज्ञायामिति वत्। अहूस्तस्य हृद्या आहूतवती। अमरावती मनुवकारेत्यर्थः। ह्यते लुङ्। स्पृष्टोऽथामाडिः। त्यात्मनेपदत्विपिसि
 विहृश्च आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति ज्ञेयः। भावपक्षो सिजादेशः। अत्र प्रथमसामर्थ्ये शेषे सिंधौ मेरौ स्थितेति विवभावेन साधर्म्यो
 क्तेः

नदीदेवसेनापुरचमरीवयः शत्रुभरतं
उद्धरणं ॥ २४ ॥

स्निग्धेति। स्निग्धं यदंजनं तद्वत्तेन रूपमरुचिः सुवृत्तः सवृत्तिमुष्टुवर्तुलम्। चमराणां लोकानां समाहारश्चिलोकीः। तद्विज्ञा
र्थे समासः। **संख्यापूर्वादिगुः संज्ञा।** अकारांतोत्रपदोद्दिगुः स्त्रियां भाषाते इति श्रीत्वमादिगोरिति डीया। तस्यां निलकोभूषणा
भूतो महारिरेव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः। इह अद्य यथा शब्दा वित्पनुभगसनात्। तमालपत्रतिलकचित्रकालिविशेषकम्
द्वितीयं चतुरीयं च तस्त्रिया भिन्नम्। अर्धसितावर्णानां ब्राह्मणादीनां कांतिरेव त्वं यस्यास्तस्याः पुरः अन्यार्धं सितो वरोगो गो
स्निग्धांजनरूपमरुचिः सुवृत्तो वद्धा इवाधंसितवर्णकांतेः॥ विशेषको वा विशिष्टोष्यस्याः श्रियं त्रिलोकी तिलकः स एव ॥ ६३ ॥
तामीक्षमाणाः सपुरं पुरस्तात् प्रापत्य तोली मतुल प्रतापः॥ वज्रप्रभाद्रासि मुरायुधश्चौरी देवसेने वपरे रलंघ्या ॥ ६४ ॥
दिः। कांतिना वरणं यस्यास्तस्याः पुरः। वर्णे दिता दो शुक्ला दो इत्युभयत्राप्यमरः। वद्धा इव श्रियं विशिष्टोष विवोषितवान्। अनेकेव
शब्देयमुभयमुपमेत्येके। शब्दमात्रमाह रूपान्ते शेष इत्युभे। श्लेषोपमेत्याह दंडी ॥ ६५ ॥ तामिति। अतुल प्रतापः सहस्रिणां पूर्वकां
पुरं प्रीभीक्ष्माणाः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि। सप्रत्यर्थे तसिः। प्रतोली रथाम्। रथा प्रतोली विशिष्टा इत्यमरः। प्रापत प्राप्
वान्। लुडिः पुषादित्वादिनाञ्जेर उद्देशः। वज्राणां तोरणप्रामादाधिगतहीरकादिभस्मिनां प्रभाभिरुद्रासिनी मुरायुधश्चौरी
रिन्दुवापलक्ष्मी यस्यां सा। इह वज्रग्रहणं भस्मिमात्रोपलक्षणां। अन्यथा इन्द्रायुधस्यासंभवादिति। अन्यत्र वज्रस्य
कलिशस्य प्रभाभिरुद्रासिनी मुरायुधानामितर देवताप्रधानां श्रीयस्यां सा वज्रो र्हीरकेषवा वित्पमरः। योप

प्रजाशति। अरविन्दनाभेर्विहोरांगान्प्रजाइव। यतोवाइमानिभूतानिजायन्तेइतिश्रुतेर्गितिभावः। शंभोर्जटाजूटतटा
 दापइवगंगान्तानीवविधातुर्मुखात्श्रुतयइव। अथमुरजितोहरेर्धुजिन्यःपुननिरीयुःनिर्गताः। मालोपमेयं।
 श्लिषादिरिति। अन्योन्येषामुखाग्रेषुसंगेनस्वलंतःखलीनाःकविकायस्मिन्कर्मसितद्वधातथाकविकातु
 खलीनोऽस्त्रीतमरः। श्लिषादिःसंघषादिर्विलोलेमुहुरुच्चलादिहृरिभिसुरंगैःकरगोरश्चान्वारयंतीत्यश्ववा

प्रजाइवांगदरविन्दनाभेःशंभोर्जटाजूटतटादिवापः॥मुखादिवाथश्रुतयोविधातुःपुननिरीयुर्मधुजिधुजिन्यः
 श्लिषादिरन्योन्यमुखाग्रसंगस्वलतवलीनंहृरिभिर्विलोलेः॥परस्परेणोडितजानुभागादुखेननिश्चक्रमुरश्चवारः॥इह
 निरन्तरालेपिविमुच्यमानेदूरंपथिप्राणाभृतांगणेन॥तेजोमहद्विलसमसेवदीपेदीपैरसंवाधमयांवभूवे॥६७

रात्र्यश्चारेहाःपरस्परेणोत्पीडितजानुभागाःसंतोदुःखेननिश्चक्रमुनिर्जग्मुरितिसमावाक्त्वासंकरः॥६८॥निर
 नरालशतितमसातिमिरेणोवप्राणाभृतांगणेनप्राणिवर्गैराकत्रानिरंतरालेविपूर्वैस्तेनेवातिसंकटोपे
 पथिसपतिदूरदूरतएवविमुच्यमानेसतिसकत्रदीपमयादम्यत्रदीपमयादित्यर्थः। तेजोमहद्विलो
 धिकैःप्रमासंपन्नैश्चातेजोवलंप्रभातेजइतिज्ञाश्वतः॥दिपेदीपैरेवासंवाधमसंकीर्णमयांवभूवेजग्मेनत्वश्वरैरिवकृ

छादिनिभावः। अयमनौभावे लिङ्। द्यायासश्चेत्याम्पत्ययः। स्वतेजसे वद्गोत्सारिततमस्के पथि दीपा इव तथोत्सारितप्रा
प्तिके पथि निर्गलं दीपाः प्राप्तिरित्यर्थः। तमसीति सप्रमत्तपाठे तु तमसः पथ्यपमानत्वे द्विपागमनात् पथवतमसो दीपागमनात् प्रा
कृतप्राणिवर्गेण निरंतरालत्वं पश्चान्मुच्यमानत्वं नवसंभवतीत्युपमानोपमेययोर्किं रूपं स्थातुं। तृतीयं तपाठे तमसः प्राणिवर्गे
पमानत्वेन तत्सारूप्याकल्पात्सर्वसाधीयान् इत्यालंकारिकाणां पथाः॥६१॥ शनैरिति। स्वात्पतंतो धावंतोरथाः सयत्नैः सु

शनैरनीयं तस्यात्पतंतोरथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदेः॥ सयत्नमृतायतरश्मिभु
ज्जयीवाग्रसंसक्तयुगे स्तुरंगैः॥६२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नैः सारथिभिः। सूतः क्षत्रावसारथिरित्यमरः। आयताः आकृष्टाः ये रश्मयः प्रग्रहाः। किरणप्रग्रहोरश्मिरित्यम
रः। ते भ्रूजेषु प्रहृष्टेषु गीवाणां भ्रूषु संसक्ताः युगाः युगाः स्कंधवाद्यादरुविशेषानैरतएवाखेदेः अश्रमैस्तुरंगैः हस्तिन
खात्। हस्तिनखः पूर्वोत्तरि मूल्कटः। कटप्रहृष्टिर्महस्तिनखस्तस्मिन्नित्यमरः। तस्माच्छूनैः क्षितिमनीयं तनीताः॥
इति स्वभावोक्तिः यथा वस्तुवर्णनात्॥६३॥

मा. का. वलोर्मिभिरिति। वला न्मर्मय इव तेर्वलोर्मिभिः वलयैः कंकरोरिव तत्क्षरो हरिनिः कमराक्षरो एव हीयमाना च मानारण्या
 १८ भुजा इव यस्या तस्याः। अत एवास्याः पुण्ये दारवता च कृपा रणे कृष्णे निः काम निनिर्गच्छति प्रायेण भूम्ना दारवती त्वं पूरका त्वं स्व
 रूपमिति यावत्। तदिष्टं नासीत्। हरि विरहे तद्देहत्वादि ति भावः। दारवती शब्दस्य संज्ञात्वात्। त्वं तलो गुरो वचनस्येति न पुंवद्भावः। अ
 न्यत्र दारवती त्वं दारवत्वं नैष्टं तस्य हरिनिः कमरा हेतुत्वादित्युभयथाप्यपमित भुजं वलय गलन हेतुत्वा दुपमास कीर्णो यमनिष्टं त्वो
 वलोर्मिभिस्तत्क्षरा हीयमान रथ्या भुजा या वलयै रिव आस्याः। प्रायेण निष्काम निव कृपा रणे नैष्टं पुण्ये दारवती त्वमासीत्। इत्य
 पारे जलं नीर निधेरपत्रपत्न्युरारि रानी लपलाश रशीः॥ वना वली रुक्म लिका सहस्र प्रतिक्षरोत्कूलित शो वला भाः ७०
 त्रेक्षा प्रायेणे त्वने न व्यज्यते॥ इत्यु॥ अथ सर्ग समाप्ते समुद्र वर्णयति। पार इति। अरि नीर निधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारे जलं। पा
 एवारे परा र्वा चीती रे इत्यमरः। पारे मध्येष र्वा वेत्यपी भावः। तत्संयोगादेकांतरा तत्वं च पारे शब्दस्य आसां सहस्रं तन्मिदं सां समं तानी लाः प
 लाशा नां पत्राणां रशयो यासां ताः हरित पर्ण पूर्णा इत्यर्थः। पत्रं पलाशं ह्वदनमित्यमरः। अत एवोत्कलिकाः कुर्मयः। कुर्मि रुक्म लिका रमः
 को लोल इति विश्वः। तासां सहस्रं तेन प्रतिक्षरोत्कूलिताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः। उत्कूल शब्दात्करोते रंपतात्कर्मणि क्तः। तेषां १८
 शो वलानां मा भवेत्ता माया सांता स्मत्स दृशी वना वलीः कानन श्रीणी रपत्रपत्न्यु॥ अत्रोत्कूलित शो वस्य स्वतः सिद्ध संदेहात् उपमोत्प्रे
 क्षयोः संदेह संकरः॥ ७०॥ ॥ ॥

लक्ष्मीभूतशक्तिः असौ हरिर्लक्ष्मीशोभां देवी च विभूती तिलक्ष्मीभूतः तान्। अंभो धितटे अधिवासो येषां तान्। नीरदवन्नीलभासो नीलव
र्णान्। लता इवोत्पुपमितसमासः। अन्ध्रलता इव बद्ध इति शाकपार्थिवत्वा न्मध्यमपदलोपी समासः। ताभिः संप्रयुज्यंते इति
संप्रयुजः तानसंगतान्। किं पु। अधिवेलं वेलायां विभक्त्यर्थे व्ययीभावः। दुमानवह कृतानने की कृतान्स्वान्स्वकीयविग्रहा
निवेत्यर्थः। एवं पुल्लिंगतानिर्वाहः। आत्मपरत्वेन पुंसकत्वापातात्। स्वो ज्ञाता स्वात्मनि स्वविद्यात्मीये स्वोस्त्रिधा धन इत्यभरः
लक्ष्मीभूतोऽंभो धितटाधिवासान् दुमानं मोनी रदनीलभासः॥ लतावधुसंप्रयुजो धिवेलं वह कृतान्स्वान्स्वकीयविग्रहान् ॥ ७१ ॥
ह आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलपुजाकारवृत्तरगम्॥ फेनायमानं पतिमापगानामसावपेस्मारितामाश्राशंके ॥ ७२ ॥
पश्यति स्माश्लेषसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥ ७१ ॥ आश्लिष्टेति आश्लिष्टभूमिं मालंगितभूतलमुच्चैस्तारं रसितारं कंदितारं। लोलतां
वल्लतामितरत्नतः पततां भुजानामाकार इवाकारो येषां ते वृहत्तरां गायस्यतं तथा कं फेनामानं फेनमुद्धमंतं फेनाच्चैति वक्तु
मिति क्वष। वाक्यषडस्य त्रये पदं। अयां समूहः आपम। तस्य समूह इत्यण। तेन गच्छतीत्यापगास्तोसापति समुद्रमसौ ह
रिरपस्मारितामपस्मारगो गिरा माश्राशंके। तत्कर्मयोगात्तथा त्वेक्षां चक्र इत्यर्थः। यथा हृदी निकाः वद्वेधां तु भिरह
तेथमनसि प्राणमनः संदिशन्स्वादति फेनमुद्धिरति। दोः पादोक्षिपन्मूढवी पश्यन् रूपमसंक्षितो नियतनिपायः करोति
क्रियानविभात्स्वस्वयमेव शम्पति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा. का. त.

१९

पीत्वेति जलानां निधिना समुद्रेण गर्ह इव गार्ह मा. ओपम्यादिव ज्ञानुर्वर्ण्यार्पणदित्या त्त्वार्येषा ज्ञा. तदतिमात्रमिति गार्ह
तस्मान्न श्रामरादिमर्थः ॥ १८ ॥ बोधमगो गुणः बोधो विप्रस्ये इति गार्ह मिति स्यात् इन्द्रोः रुचो मरीचिः पीत्वा क्षेपणाकि
यापेक्षया पूर्वकालताः ॥ १९ ॥ द्विगते आत्मानि सति स्वदेहे चन्द्रो दये समुद्रवृद्धिरित्यागमः ॥ नैव मांती रमांती रतिरि
त्यर्थः ॥ मातेः शतरि डीत् ॥ आदिनर्घो नुमः क्षिप्ताः उद्गीर्णाः अतितृप्त्योत्कंठं पीत्वांतरमाना इहिरुक्षांता इत्य
पीत्वा जलानां निधिना तिगा द्या द्विगते आत्मानि नैव मांतीः ॥ क्षिप्ता इवेन्द्रोः मरुवो धिती रं मुक्तावली गकलयो च
कार ॥ २० ॥ साद्योपमुर्वी मनिशं नदतो येः प्रावयिष्यति समंततो मी ॥ नान्येक देशान्निभृतं पयोधेः सोभासि मे
धान्निवतो ददर्श ॥ २१ ॥
थः ॥ इन्द्रोः रुचो मरीचिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ मरुतिराधिवेलमधिती रं म ॥ वेलाकलविकास्पोरिति विश्वः ॥ मुक्तावली गक
लयो चकार ॥ आकलया मास ॥ कलतिः कामधेनुः ॥ २२ ॥ साद्योपमिति ॥ अमी मेधाः साद्योपं स संभुमं ॥ संभुमावधे
पसं रं भा इति यादवः ॥ अनिशं नदंतो गर्जतः ये रं भो भिरुर्वी म समंततः प्रावयिष्यति तानि अभासि पयोधे रेकदे
शादेक कोणा निभृतं निश्चलं निवतो मेधान सहस्रिः ददर्श ॥ एतेन समुद्रस्योपरि छिन्नरूपत्वं व्यज्यते ॥ २३ ॥

र. म.

१९

उद्धतेति मुनीन्द्रेस्ततोवेदादर्थमिवमेधेस्ततोमुगशोरेवतोयमुद्धत्यसंप्रणीताः कृताः श्रवणशिंपतंतीः प्रविशतीः
नदीर्वेदं पतंती स्मृतीर्मन्त्रादिसंहिता इव हरिः लोकायामास श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यात् स्मृतीनां तत्संवादस्य तत्संप्र
वेशः अनेकेषु मुपमा ॥ ७५ ॥ विक्रीयेति । दिक्षु भवानिदिक्षु पानिदिगंतरोदानीतानीत्यर्थः । दिगादिभ्यो यदि नित्यत । उरु
णि महंति धनानि नानाद्रव्याणि विक्रीयमूल्येन दत्त्वा उत्तमलाभभाजः । उत्तमलाभं द्वे गुणाधिकं भजंतीति तान् । तत्र
उद्धत्यमेधेस्ततस्वतोयमर्थमुनीन्द्रेरिव संप्रणीताः ॥ आलोकयामास हरिः पतंतीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवास्तुगशिमाम् ॥ ७५ ॥
विक्रीयदिक्षु पानिधनान्युरुणि न सावत्तमलाभभाजः ॥ तरीषु तत्र त्वमफलुभांडं सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत ॥ ७६ ॥
संदेष्टमित्यर्थः । अवयवात्तप । अफलुसारवत् । फलुत्तु च मसारं चेति योदवः । भांडं मूलधनं पश्यद्रव्यमित्यर्थः । व
णिकं मूलधनं पात्रे भांडं भूयाश्च भूषयोरिति वेजयंती । तरीषु नोषु । त्रियानो स्तरणि त्रिरित्यमरः । अविद्वद्
तं त्रिभ्य ईरित्योरादि कः ईकारः । आवपतः आदधतः । वपतः शतप्रत्ययः । द्वेयान् समुद्रद्वीपवासिनः । द्वीपादनुस
मुद्रयमिति यत्र प्रत्ययः । सांयात्रा संभूय यात्रा सा प्रयोजनं येषां तान् पोतवणिजः । सांयात्रिकः पोतवणिगित्य
मरः । प्रयोजनमिति ठक् । असौ हरिर्भ्यनन्दत । तान् यतः शकुनभूतान् वलोक्युत्तोषेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ॥

माका उत्पित्तवदन्ति नन्दमर्तुः समुद्रस्यान्तरम्पुनरादुत्पित्तमवः। उत्पित्तमिच्छवः। पतेः सन्नतादुःप्रत्ययः। सनिमि
२० मेत्यादिना इत्यादेशः। अत्रलोपोभ्यासस्येताभ्यामलोपः। फणीन्द्राः सर्पाः भक्त्या गरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानि
वगरीयसानिमहतानिः श्वसितानिलेन मुखमारुतेन पयांसि उच्चिक्षिपिरे। उक्षिप्वन्तः। उच्चैश्चास्वरित
त्वादात्मनेपदम्। ७७॥ तमिति। अत्र ए शिर्षु गान्तवंधुमापदंधुमित्यर्थः। उत्संग एवाश्रयात्तस्याशेत

उत्पित्तवोतर्नन्दमर्तुरुच्चैर्गरीयसानि श्वसितानिलेन॥ पयांसि। आगरुडध्वजस्य
ध्वजानिवोच्चिक्षिपिरे फणीन्द्राः॥ ७७॥ तमागतं वीक्ष्य गृह्णान्तवंधुमुत्संगशाय्याशयमं व
रशिः॥ प्रसुज्जगामेव गुरु प्रमोदप्रसारितोऽनुंगतरंगवाहुः॥ ७८॥

इति तथोक्तम्। अधिकरशो न इति श्रुत्वा। आगतमभ्यासगतं तं हरिं वीक्ष्य गुरुणा प्रमोदेन प्रसारिताऽनुंगतरंगा
एव वाहवो यस्य सः। प्रसुज्जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥ ७८॥ उत्संगितेति। उत्संगिनः संसर्गिणः कृता उत्संगिताः।
तत्करोतेत्येतात्कर्मणि क्तः। उत्संगिता अभः करण्येन। शिषादिभाषेति कप्रत्ययः। एलावनानाभास्फालनेन सं
घर्षणेन लघ्वगंधः। एवं शिशिरसुरभिरुदन्वतो नभस्वान् समुद्रवायुरविवेलंवेलायां। विभक्त्यर्थेऽप्यर्थोभावः। व

जतोगतस्पर्शः स्वेदलवान् अनुवेलं प्रतीक्षारं। अथार्थे व्ययीभावः। समार्जजहार। वेलाकाले च जलवे
वेलातीरविकारयोरिति विश्वः। काव्यलिंगम् ॥७५॥ उन्तालेति। वमृषुचरंतीति वमृचरः। सैनिकाः। चरे
एव इति दृच्। तेरुन्तालेषु उन्नतेषु तालीवनेषु संप्रवृत्तेन समीरणेन प्रसृतेन मारुतेन सीमंतिताः सीमंत
वत्पः। धृताः। सीमंतुं शब्दान्मत्वेतात्तत्करोते रंयतात्कर्मणि क्तः। रणाविष्टवद्वावेति विरामतो लुक्। ताः
उत्संगिताभः क^{को}रणैर्मस्वानुदन्तः स्वेदलवान् समार्ज ॥ तस्मिन्नुवेलं वज्रतो धिवेलमेलातता स्फालनल वृगं वः ॥७६॥
उन्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमंतितकेतकीकाः ॥ आसेदिरेलावरासंधवीनां वमृचरैः कच्छभुवांप्रदेशाः ॥७७॥
केतकीयेषुते। तथोक्ता। नदतश्चेति कप। लवरासिंधोरिमालावरासंधव्यः। तस्येदमित्परा। हृद्गासिंधंतेषु
व्यदस्पवेत्सुभयपदवृद्धिः। तामां कच्छभुवामनूपभूमीनां। जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसिकच्छसथाविध इत्यमरः।
प्रदेशाः देशाः। आसेदिरेप्राप्ताः। सीदतेः कर्मणि लिट्। अत्र स्वभावोक्तिः। अश्वभावोक्तिरनुपासश्चार्द्राङ्ग ॥
श्रीजह्मोषमोत्राक्षात्सौकुमार्याद्यनेकगुणसंपत्तिः स्पष्टा ॥७८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा. कान्. लवंगेति. लवंगमालाभिः लवंगकुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतमूषणाः नालिकेरान्तरित्ययम्. नारि
 २९ केलफलाम्पंतरइत्यर्थः. अपइतिवृथकपदं. समासे. अकं पूरित्यादिना समासांतप्रसंगात्. पिवंतः आस्वा
 दिताः आर्द्रकुमुकाः. आर्द्रपूगफलानियेसैः. घोटातुपूगः. कुमुकइत्यमरः. तेचमूषणः समुद्रादभ्यागतस्या
 तिथेः प्रतिपत्तिंगोरवंसत्कारमीयुः. प्रतिपत्तिपदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गोरवेपिवेति विश्वः. अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्ते
 लवंगमालाकलितावतंसास्तेनालिकेरान्तरयः पिवंतः. आस्वादितार्द्रकुमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ८१
 विमोषणागत्यावतंसकलनादिपदार्थहेतुत्वात्कावलिङ्गमलङ्कारः. तेन समुद्रस्य चमूषणाराणां गृहस्थाभ्यामग
 तोपम्यप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारधनिः. ॥ ८२ ॥ नुरगेति. परितस्तुरगवातेन कलस्यापरिमिताश्वस्येत्यर्थः. प्रतिप
 दंप्रतिमार्गम्. यथार्थेऽयमीभावः. प्रमथिताः क्षुब्धाः भ्रमन्ती राजानो गिरयश्च येन तस्य. नतु खयं केनापिमथितस्ये
 त्यर्थः. सततं धृता श्रीः शोभा रमा च येन तस्य धृतप्रियः पुरं गेन गरात्परिचलतः परितो गच्छतः वलो रमस्तस्यानुजो हरिः
 तस्य बलस्य सैव स्य. वलसैव वलो रम इत्युभयत्रापि शाब्दतः. परं केवलमेकमेव तुरंगमजन्मावयस्मात्तस्य एको

लभ
 २९

का. नृपिजातस्य नत्वस्त्री निभावः। महीभृतामंदरादिगागताभृशमत्यंतमथितस्य। नतु स्वयंकस्यापि मथितुरिति भावः।
 २२ चिरं प्रभृतिगतत्रिय इत्यनेन रमेवास्याः हरिश्चो करणादिति भावः। जलनिधेः अतदा प्रस्थानसमये महदंतरंदूरगम
 नादिव्यवधानमुक्तरीत्या महत्तारतम्यं वा भवत्। अत्रोपमेयस्य हरिवलस्योपमानाञ्जलधेरधिकारवर्णनाद्यतिरेका
 लंकारः। पंचकावलीवृत्तांतजभजगहस्पतिकथिताभुविपंचकावलीतिलक्षणात्। वेंस्वर इतिलक्षणात्। धृतिः
 तुरगगताकुलस्य परितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ॥ परिचलतो व
 लानुंजवलस्य पुरः सन्नतधृतत्रियश्चिरविगतत्रियो जलनिधेः अतदा भवदन्तरं महत् ॥ ८२ ॥ ॥ इति श्रीशि
 शपालवधे महाकाव्ये अंके माघकृतो मंत्रानन्तरं दारवतीवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः समाप्तः ३ ॥ ॥ श्रीः ॥
 श्रीवृत्तमिति छांदसाः। धृतश्रीर्जज्ञौ जौ क्रिः स्वर इतिलक्षणात् ॥ ८२ ॥ ॥ अत्र कविः काव्यवर्णनं व्याख्यानपूर्व
 कं सर्गसमाप्तिं कथयति ॥ इतीति इति शब्दः परिसमाप्तो माघकृतावितिकविनामकथनं महाकाव्येति महच्छे
 दनलक्षणासंपत्तिं सूचिताहारिकावर्णनसमुद्रवर्णन इति काव्यव्यवस्था कथनं तृतीयः सर्गः समाप्त इति शेषः
 एवमुत्तरतरापि द्रष्टुं ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणापागवारिणां श्रीमहोपाध्यायकोलमध्विनाथसूरिविरचिते माघ

सर्गः समाप्तः ३ ॥ ॥ श्रीः ॥

राम
२२

का। ७

अतः स्वपीडितासि गले
तव सोरब्धा यम तोम मोपिजा सः

मायकाव्यको के रवहो ॥
तुति कर्ज शा व का

ASHA ARCHIVES

3419